

Heidl Sára¹, Szilárdi Réka²

Privát vallásosság, spirituális közösség. Az Everness Fesztivál résztvevőinek vallási/spirituális vizsgálata

Kivonat

Az alábbi tanulmányban a magyarországi Everness életmódfesztiválon 2016-tól végzett többszöri keresztmetszeti kutatásunk eredményeit publikáljuk, a magyarországi vallási helyzettel való eltéréseire, a „spiritualitás” fogalmi meghatározásának nehézségeire és az empirikus adatok egy részének elemzésére fókuszálva. A 20. század második felétől egyre populárisabb „maga módján vallásos” kategóriába tartozók számának növekedése és különböző kutatások azt mutatják, hogy a hagyományos vallási megközelítés mellett alternatív felfogások is megjelennek. A spiritualitás fogalmának használata egyfajta betekintést adhat ezen alternatív módszerekbe, azonban tipologizációs nehézségei miatt nem fedi le teljes mértékben a valóságot. A fesztiválvallás olyan módszertani és empirikus keretet ad ezen vizsgálódásokhoz, amely megmutatja az alternatív megközelítések mibenlétét. Ez a fajta privát vallásosság különleges figyelmet érdemel, és további kutatásokra sarkallhatja a kutatókat. Az Everness Fesztivál látogatói háromféle motivációból látogatják a fesztivált: ezoterikus, spirituális tevékenységek végzése, pszichológiai vonatkozású, önismereti gyakorlatok végzése és testi-lelki egyensúlyra fókuszáló, gyógyító módszerek gyakorlata céljából. Ezt a három látogatói halmazt tártuk fel empirikusan, és ennek eredményeit mutatjuk be a fesztiválvallás koncepciójának keretein belül.

Kulcsszavak: fesztiválvallás, spiritualitás, alternatív vallásosság, ezotéria, tudatosság

Abstract. Private Religiosity – The Religious/Spiritual Dimensions of the Participants in the Everness Festival

In the following study, we publish the results of our multiple cross-sectional study conducted at the Everness „lifestyle and awareness” festival in Hungary since 2016, focusing on the deviation from the religious situation in Hungary, the difficulties in conceptually defining the term „spirituality”, and the analysis of some empirical data. The growth of the increasingly popular „religious in its own way” category since the second half of the 20th century and various research show that alternative approaches are emerging in addition to the traditional religious approach. The use of the concept of spirituality may provide some insight into these alternative methods, but due to its difficulties of typology, it does not fully cover reality. Festival religion provides a methodological and empirical framework for these inquiries that demonstrate the nature of alternative approaches. This kind of private religiosity deserves special attention and may encourage researchers to do more research on

1 SZTE Vallástudományi Tanszék, MTA-SZTE Convivence kutatócsoport (ELKH)

2 Tanszékvezető egyetemi docens, SZTE Vallástudományi Tanszék, MTA-SZTE Convivence kutatócsoport (ELKH).

similar topics. Visitors to the Everness festival visit the event for mainly three reasons: to perform esoteric, spiritual activities, to perform psychologically relevant, self-knowledge exercises, and to practice healing methods that focus on physical and mental balance. We explored these three sets of visitor motivations empirically and present their results within the concept of festival religion.

Keywords: festival religion, spirituality, alternative religiosity, esotericism, awareness

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Heidl Sára, Szilárdi Réka (2022). Privát vallásosság, spirituális közösség. Az Everness Fesztivál résztvevőinek vallási/spirituális vizsgálata. *Erdélyi Társadalom*, 20(1), 81–96. <https://doi.org/10.17177/77171.268>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ

Az alábbi tanulmányban a magyarországi Everness életmód- és vallási fesztiválon 2016-tól végzett többszöri keresztmetszeti kutatásunk eredményeinek egy részét publikáljuk, ennek során bevezetéként a magyarországi vallási helyzet hátterét ismertetjük, külön részben mutatjuk be röviden az új spiritualitás fogalmi hálózatának definíciós és tipologizációs nehézségeit, az ezeket övező főbb nézőpontokat és dilemmákat. Ezt követően tárgyaljuk a fesztivál sajátosságait, a kutatás mintavételi és módszertani hátterét, végül pedig az eredmények és az azokból levont következtetéseink kerülnek részletezésre.

Cikkünk elsődleges célja, hogy az alapvető demográfiai megoszlásokon túlmenően azzal a kérdéssel foglalkozzunk, hogy a felekezeti kötődés mellett milyen alternatív valláshasználati, önbesorolási modellek jelenítődnek meg a fesztiválon, illetve hogy ezek milyen módon írhatók körül, található-k-e ismétlődő, trendszerű vonatkozások, és ezek mögött található-e valamilyen meggyőző interpretációs keret.

VALLÁSI TENDENCIÁK MAGYARORSZÁGON

A kortárs magyarországi vallásosság értelmezése szempontjából kétségkívül a legfontosabb előzmény a kommunista diktatúrának az a mintegy negyven éve, amely a vallási önszerveződéseket csírájában fojtotta el, és összességében súlyos nyomot hagyott a régióban, elsősorban azáltal, hogy lerombolta a tradicionális társadalmi struktúrákat és a társas identifikáció főbb pontjait (vö. többek között Salecl, 1992; Tomka, 1996; Hoppenbrowsers, 2002;).

Az összeomlott ideológia és a nyugati világból beáramló értékpluralizmus találkozása az 1990-es években a régió rendszerváltozásaiban sokféle vallási változást, elsősorban a vallási élet újjáéledését, megélnéülését eredményezte: az 1960-as években Nyugat-Európában és az angolszász világban meginduló spirituális boom érkezése olyan turbulenciát hozott magával, amelyben a vallási pluralizmus növekedése, a kicsoportos szerveződések, a fundamentalizmus,

az intézményi krízis, a privát vallásosság vagy a politikai vallási jelenségek mintegy rászakadtak a magyar társadalomra. Ahogyan azt a magyar vallásszociológus, Tomka Miklós már akkor ki-mutatta (1996, 1999), a folyamatban kettős tendencia volt megfigyelhető, egyrészt a hagyománybomlás, másrészt a különböző új vallási gondolatok megjelenése tekintetében. A számos vallás között, amelyek a kelet-európai országokat missziós célterületként felfedezték, kialakul-tak azok a vallási trendek is, amelyeket a vallásszociológia patchwork vagy bricolage vallásosság-nak, kultikus miliónek vagy újfajta spiritualitásnak nevez. E fogalmi hálózatot a tanulmány későbbi részében röviden pontosítjuk.

A magyarországi vallási helyzet részletes bemutatásától e helyütt eltekintünk, ami a kutatá-sunk szempontjából lényeges megállapítás lehet, az az, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint a vallásosság 1949 és 1980 között valamelyest csökkenő tendenciát mutatott, majd ezt követő-en növekedni kezdett, és ami talán még fontosabb, hogy az *egyház tanítása szerinti és maga módján vallásos* populáció arányának növekedése mellett a maguk módján vallásosak egyre je-lentősebb többséget mutatnak (Kovács & Lajtai, 2020; KSH, n. d). A „maga módján” vallásos-ság erősödésének trendje az intézményes vallásossághoz képesti olyan eltolódás az egyházi szfé-rából a személyes szféra felé, amelyet folyamatos változáson keresztülmenő, alakulóban lévő vallásosságként értelmezhetünk (Kovács & Lajtai, 2020).

Azt a tényt, hogy a vallásosság nem kezelhető többé egységes jelenségnek, Glock és Stark már 1965-ben felismerte, a privát vallásosság és az ehhez kapcsolódó olyan vallási jelenségek, mint a spiritualitás, ezoterika vagy New Age mérése pedig azóta is a vallásszociológia egyik legnehezebb feladata (Glock & Stark, 1965). A vallási hitek és gyakorlatok szinte áttekinthet-ten heterogenitásban ugyanis nincsenek olyan stabil pontok, amelyeket validált módon lehet-ne mérni (mint például a klasszikus vallásszociológiai kérdőívek esetében a templomba járás gyakorisága vagy az ima rendszeressége). Emellett további jelentős problémaként artikulálható, hogy az elmúlt évtizedekben a spiritualitás fogalmi konnotációja nem egyszerűsödött, hanem épp ellenkezőleg: még komplexebbé vált.

PRIVÁT VALLÁSOSÁG ÉS AZ ÚJ SPIRITUALITÁS

Ez a komplexitás azt jelenti, hogy maga a spiritualitás kifejezés olyan tág és könnyen tágítható fogalommal alakult, amelybe voltaképpen bármilyen típusú vallásosság, valamint transzcendens valóságot integráló magatartásforma és cselekvésmódel befér (Van Niekerk, 2018). A foga-lom használata során szinte tetszés szerint tölthető meg különböző tartalmakkal, amelyek ré-zszint kapcsolódhatnak mások hasonló felfogásához, részint pedig megmaradhatnak a saját, ere-detinek és különlegesnek tetsző értelmezésnél. A kifejezés használata végeredményben anélkül utalhat egy sajátos életmódra, hogy megmagyarázná annak mibenlétét (Heidl, 2017).

Az újfajta spiritualitás nemzetközi szakirodalmi bázisában többféle elképzelést találunk a kialakulás okát illetően. Létrejöttét például Berger (2004) az individualizálódáshoz és a plura-lizmushoz köti, gondolatmenete szerint a vallás egyrészt már nincs valamilyen magától érte-tődő módon beágyazódva a kultúrába, hanem egyéni döntés tárgyává vált, másfelől a pluralizá-lódás a világek, értékrendek és életformák sokaságával szembeállítja az egyént, amelyek közül választania kell. Ennek megfelelően, ha a „spirituális, ezoterikus vagy New Age” vallási címke

mögé nézünk, az egyéni választásoknak köszönhetően olyan heterogén csoportot találunk, amelynek tagjai meglehetősen diffúz formában juttatják kifejezésre vallásosságukat.

Forman (2004) a spiritualitás megjelenését és erősödését úgy indokolja, hogy a modern társadalomban egyre több ember válik elégedetlenné a szűk dogmatikus vallási keretekkel, esetükben a vallási kontroll elutasításra kerül, Kalsky (2017) pedig hollandiai példán keresztül érvel amellett, hogy a szekularizáció, az individualizáció és a migráció révén létrejövő radikális vallási átalakulás a vallásosság hibrid formáit hozta létre, amelyek magukban foglalnak más hitvilágokat. Ezek a többszörös vallási hovatartozások ('multi religious belonging') kihívást jelentenek a vallásosság hagyományos koncepciói számára.

A vallási sokszínűségben felbukkanó fogalmakat a különböző definíciós kísérletek sokféle módon igyekeztek tipologizálni. Ahogyan azt Szilárdi és Sárközy (2017) vagy Feleky (2017) említi, a hazai tanulmányok gyakran még munkadefiníciót sem adnak vizsgálatuk tárgyára, ezen felül bizonyos teoretikusok igen gyakran szinonimaként használják a New Age, ezoterika, (szubjektív élet)spiritualitás fogalmakat, míg mások határozottan elkülönítik ezeket. A különböző szerzők közt a mai napig nem alakult ki teljes konszenzus az említett gondolatkörök definícióit illetően, mivel e fogalmak pontos határai nem teljesen ismertek, a variációs lehetőségek pedig sokféleképpen bizonyulnak. Úgy tűnik, hogy a legsikeresebbnek azok a megfogalmazások tekinthetők, amelyek nem feltétlenül definitív-szubsztantív meghatározást kívánnak megadni, hanem fenomenológiai sajátosságokkal írják körül, illetve tipologizálják az adott megnyilvánulási formákat (Szilágyi & Szilárdi, 2007).

Az interpretáció ezen belül talán a New Age esetében a legnehezebb, tekintve, hogy egyértelműen modern és szinkretista jelenségről van szó, hittartalmi meghatározásával nem is igen lehet találkozni. A magyar szakirodalomban is sok esetben kvázi vallásiként vagy inkább spirituális, mint vallási jelenségként definiálódik (Kamarás, 2003), mások úgy határozzák meg, mint a vallás legindividualistább formáját (Molnár, 1998.)

A nyugati szakirodalom sem feltétlenül egységesebb a fogalmak tekintetében. Nem feltétlenül világos már a fogalomhasználat egységessége sem: igen gyakran keveredik a New Age, ezoterikus vagy spirituális jelző, jóllehet a különböző szerzők mintha ugyanazt a jelenséget akarnák körülírni.

Colin Campbell „kultikus milió” (1972) kifejezése például a „nem ortodox és deviáns hitrendszerek összességéeként”, egyfajta kulturális undergroundhoz hasonlíthatóan jelenik meg, amelynek paraméterei közé tartozik az első kézből való spirituális élmény, a tradicionális vallások elutasítása, a dogma hiánya, a keresés igénye és mindezeknek összekapcsolása nem vallásos elemekkel.

Höllinger (2004) a New Age-et az ezoterika és spiritualitás olyan új formájának tekinti, amelyben az egyén testi-lelki jólétét javítani célzó terápiák, szellemi és meditációs technikák, paranormális módszerek, események jóslását és személyiségelemzést célzó tevékenységek tartoznak. Marylin Ferguson (1980) SPIN-fogalmában (*Segmented Polycentric Integrated Network* – vallás, gyógyítás, oktatás) a plurális érdeklődési kör okozza a szegmentáltságot; olyannyira, hogy a New Age-et egyenesen a SPIN-ek SPIN-jeként definiálja. Corrywright (2004) hálózati modelleket ajánl, amelyben informatikai rendszerek mintájára csomópontok, elosztók és átjárók integrálják és terjesztik az eszméket.

A szakirodalom viszonylag nagy fokú törést mutat annak a dilemmának a mentén is, hogy vajon átláthatatlan heterogenitásról és szinkretizmusról van-e szó, vagy pedig valami ténylegesen összetartja-e ezeket a vallási eszméket és csoportokat? Amíg Bruce (2006) úgy vélekedik, hogy a New Age széttartását meglehetősen absztrakt működési és episztemológiai elvek tartják egyben, York (2001) pedig a legfőbb jellemzőket egybevetve „ellentmondó hitek, technikák és gyakorlatok lazán koordinált konföderációjaként” határozza meg a New Age fogalmát, addig Heelas úgy érvel (Heelas & Woodhead, 1996), hogy a rendkívüli sokszínűség mögött olyan figyelemre méltó állandóság található, amely nagyon távol áll attól, hogy összeömlesztett jellegű vagy alapjaiban véve inkoherens legyen. Ezt az állandóságot Aupers és Houtman (2006) első sorban abban látja, hogy a perennalizmus lényegesebb elem a hívők számára, mint a bricolage maga, mert meggyőződésük szerint a diverz vallási eszmék ugyanarra az alapvető szellemi igazságra utalnak.

Bruce (2002) elképzelésében a diffúz vallás nem képes distinktív életvitelt fenntartani, mások azt állítják, hogy a spiritualitás egyáltalán nem tekinthető diffúzknak, mivel épp az a meggyőződés játssza a lingua franca szerepét, hogy a személy alapvetően szellemi, és nem kizárólag materialista lény. Aupers és Houtman (2006) gondolatmenetében például éppen ez az elgondolás képes egyszerre magyarázni a spirituális miliő felszínén tapasztalható jelentős diverzitást, miközben ideológiai egységet és koherenciát kínál egy mélyebb szinten.

Hasonlóan ehhez, Roof (1993) a spiritualitást végeredményben ugyancsak olyan semleges kommunikációs csatornának tekinti, amely lehetővé teszi, hogy a heterogén vallási háttérrel rendelkező személyek diskurzusba kerülhessenek egymással és beszélhessenek a szentről, Besecke (2001) reflexív spiritualitás koncepciójában pedig az egyéni vallásosság olyan közösen elfogadott nyelvvé válik, amelynek funkciója, hogy eszköze legyen a modern racionális társadalom transzcendenshez való viszonyulásához.

A közös nyelv más megközelítését vezet be Taylor (2012), megvilágítva azt, hogy ebben az új spirituális tájban a különböző vallások közötti korlátok lebomlanak, így lehetővé válik az, hogy az emberek ki tudják magukat fejezni a tradicionális keresztény konformitáson túl is. Ez pedig együtt jár azzal is, hogy a valláshoz való viszonyoknak új módjai alakuljanak ki, hiszen a spirituális vallásgyakorlásban egymástól radikálisan eltérő vallási elképzelések is ötvöződnek. A vallási határok lebomlását Taylor a modern értelmezési válság következményének látja, amelyben a különböző világkatasztrófák, a háborúk és az ökológiai krízis új gondolkodásmódra szólít fel, amely a világ spirituális (és közvetve gazdasági, politikai stb.) újjászervezését tűzi ki célul.

A definíciós átláthatatlanság és nehézségek tekintetében Van Niekerk (2018) veti fel a spiritualitásról való egyes számú beszédmód dilemmáját. Tanulmányában Turkey-t idézi, akinek állítása szerint a fogalom mögött álló szellemi és tapasztalati valóság rendkívül sokszínű a kulturális pluralizmus, vallási háttér, társadalmi-politikai helyzet és pszichológiai kondíciók heterogenitása miatt, ezért egységes áramlatról semmiképp nem beszélhetünk (Turkey, 2006).

Látható, hogy ezek a jelenségek több szempontból is nehezen vizsgálhatók: elsőként a spiritualitás fogalomköre egyszerre túldeterminált és homályos, azaz a meghatározásban rendkívül sokféle, nem egyszer ellentmondó elméletek állnak egymás mellett. Másrészről, mivel nincsen kiforrott dogmatikus alappozíció álló egységes, jól elkülöníthető társadalmi bázisa, így intézményi-strukturális oldalról igen nehezen közelíthető meg. Ez azt jelenti, hogy a spiritualitás napjainkban mint igen összetett szinkretista és meglehetősen tág halmaz, bőven ad lehetőséget arra,

hogy „kedvünkre válogassunk” a különböző, nem egyszer össze nem függő elemei közül. Harmadszor igen nehezen különíthető el a gyakorlatok vallási háttere, a gyakorlók motivációja, és kérdéses, hogy mennyiben beszélhetünk egyáltalán kiforrott vallásos tendenciákról.

Ennek megfelelően a jelenség empirikus kutatása is jelentős kihívások elé állította és állítja a valláskutatás szakembereit. Összességében elmondható, hogy a mintavételi eljárások és az operacionalizálás tekintetében sem a kvalitatív (pl. Potrata, 2004; Hall, 2005), sem pedig a kvantitatív vizsgálatok (pl. Heelas & Woodhead, 1996; Doktor, 1999; Höllinger, 2002 vagy Christiansen és mtsai, 2006) esetében nem találunk egységes modellt, így az adatokból egyfelől nem vonható le egységes következtetés a vizsgált csoportok egészére sem, másfelől az eredmények pedig nem összehasonlíthatóak. Ahogyan azt Feleky (2017) összegzi, a témával foglalkozó kutatások esetében az alkalmazott megközelítések között olyan jelentős különbségek állnak fenn, hogy a komparatív eljárás igen nagyfokú kreativitást igényel.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes vizsgálatokban ne lennének hasznosítható belátások. Hazai viszonylatban például az ezoterikus, New Age vagy spirituális vallási meggyőződésekre irányuló felmérést ezidáig ugyan csak néhányan végeztek (pl. Sárközy, 2008; Molnár, 2017 vagy Szeged Studies, 2005), az ezekben kapott tapasztalatok azonban három jól beazonosítható kulcsfogalmat mutattak meg a maguk módján vallásos populáció esetében: (a) az individualizációhoz kapcsolódó értékek preferálását, (b) a transzcendencia iránti igény meglétét, (c) valamint a fogyasztói társadalom, ezen belül a vallási piac elfogadását (vö. Molnár, 2017). Ezek a csomópontok azután az Everness-kutatásban is helytállónak bizonyultak, habár az is kirajzolódt, hogy maga a rendezvény és a résztvevői mintázatok lényegesen összetettebb és árnyaltabb képet mutatnak, minthogy a fent említett fogalmak (New Age, ezoterikus stb.) egyik vagy másik kategóriáját tisztán alkalmazni lehessen.

AZ EVERNESS FESZTIVÁL

Magyarországon ez az újfajta vallási kínálat 2014-ben öltött először szervezett tömeges keretet, ekkor került rendezték az első, spirituális témájú Everness tudatosság- és életmódfesztivál Balatonakarattyán. A rendezvény mára hazai viszonylatban a legnagyobb spirituális fesztivállá nőtte ki magát: a nyári, ötnapos táboron túl a szervezők egy rövidebb, háromnapos őszi programsozortat is kínálnak Indián nyár címmel, utóbbi kisebb létszámú, bensőségebb program. A fesztivál honlapja szerint az Everness olyan integratív tér, amelyben egyszerre jelenik meg a nyaralás, a munka, a belső fejlődés és spiritualitás, és olyan holisztikus élmény élhető át, amelyben nincs szükség a különböző énrészek elkülönítésére, ahol a résztvevők önmaguk lehetnek, egyúttal olyan összközösségi lelki folyamat részeseivé válhatnak, amely egyrésztől hiteles, másrésztől pedig lelki-szellemi igényességet és mélységet ad (Szilárdi & Heidl, 2017).

A fesztivál programjában megjelenő számtalan előadó, lelkivezető, zenész és csoport kaval-kádjából bátran választhat mindenki saját érdeklődésének megfelelően. A témák leginkább a tudatossággal, a testi és lelki egészséggel foglalkoznak, a programok közül kiemelkednek a tánc-csal, meditációval, masszázssal és jógával kapcsolatos foglalkozások, emellett előadások zajlanak vallásról, ezotériáról, szexualitásról és egészségről.

A kutatássorozatban elsősorban a résztvevők életmódjáról, az előadások látogatottságáról és vallási kérdésekről igyekeztünk mélyebb ismereteket szerezni. A kérdőívben feltett kérdések és a kapott válaszok alapján arra következtettünk, hogy a résztvevők vallási önbesorolása egyedi, és ennek egyik sajátos jegye az, hogy azt nem kifejezetten vallásinak élik meg, hanem sokkal inkább preferálják a spiritualitás, ezotéria, misztikum szavak használatát, nagy valószínűséggel ezzel el- lenpontozva az intézményhez kötődő egyházas vallásosságot (vö. Szilárdi & Heidl, 2017).

A kérdőíves kutatás mellett a kutatócsoportunk a vallástudományi attitűdnek megfelelően volt jelen, azaz az említettekkel párhuzamosan a külső, leíró nézőpontot is figyelembe vettük, beszélgetéseket folytattunk a rendezvény látogatóival, különböző programokon vettünk részt, az élményeket a résztvevői megfigyelés meghatározott szempontjai szerint rögzítettük, később pedig interjúkat készítettünk.

Megfigyeléseink alapján a résztvevők érdeklődése alapvetően három nagy halmaz szerint rendeződött (Szilárdi & Heidl, 2017): egyrésztől az egyéni életút céljai, a belső béke és a szelle- mi-lelki fejlődés domborodott ki jelentősen, emellett számottevőek voltak azok az előadások, gyakorlatok, találkozók, amelyek valamilyen belső, pszichés tartalommal való előrelépést céloz- tak meg. A meghívott/jelentkezett coachok, trénerok, spirituális vezetők meglehetősen tág kör- ből érkeztek, az öndefiniált lelkivezetőtől a hivatásos tréneren át a közszereplőig. Ez a (gyak- ran vulgár)pszichológiai vetület markánsan jelentkezett a teljes programsorozat alatt, a hívószavai a „kiegyensúlyozottság”, „lelki boldogság”, „intimitás”, „tudatosság”, „belső fejlődés és harmónia”, „elengedés és lecsendesült tudat” voltak.

Másodszorra azokon a rendezvényeken/szolgáltatásokon is meglehetősen nagy számban je- lentek meg a résztvevők, amelyek az egészségügyi állapot javítását, a gyógyítást/öngyógyítást, illetve az egészségesség fenntartását célozták meg. Igen lényeges, hogy ezt a célt egyes program- elemek fiziológiai és spirituális módszerekkel is igyekeztek elérni, illetve az öngyógyítás mögöt- tes ideája minden esetben a pozitív gondolkodás volt. A programok meglehetősen heterogének voltak, összességében ide soroltuk a jogafoglalkozásoktól kezdve a théta és Kahi-healing terápi- ákon át a hidrogénezett víz gyógyítóáráig tartó szolgáltatásokat.

Harmadrészt a konkrétabb ezoterikus(abb) vallási tartalmak is reprezentálódtak, mint ami- lyen az utazás előző életekbe, a csakratisztítás, karmaoldás, jóslás, auralátás vagy aurasebészet. Gyakran találkoztunk keleti vallási elemekkel, mint például a lélekvándorlás újraértelmezett tana, a karma koncepciója, illetve megjelentek a nyugati monoteista vallásokból kölcsönzött elemek is, mint amilyenek az angyalok vagy a kabbalisztikus elképzelések.

Mindhárom tematikus halmazt áthatotta a meditációs technikák sokasága, valamint az a holisztikus szemlélet, amelyben az ember pszichés és fiziológiai állapota egymástól elválasztha- tatlan egységet alkot. Az a megközelítés, amely szerint a gondolatok megtisztítása az érzelmi lecsendesedéssel és testi egészséggel jár együtt, szinte minden programelem mögött megtalálha- tó volt. A továbbiakban a demográfiai adatokra való kitekintés mellett e megfigyelés statisztikai bizonyítását és a három halmaz jelenlétét mutatjuk be.

Hozzá kell tennünk, hogy az elmúlt néhány év megfigyeléses tapasztalatai két másik néző- pontot is beemeltek a vizsgálat további alakításába: a rendezvény mögötti vallási kínálat mint piac- és marketingstratégia értelmezését, valamint a tömegkommunikáció hatásának esetleges későbbi vizsgálatát, ugyanis az évről évre megszervezett programok tekintetében észrevehető a tömegkultúra és a spirituális trendek egyértelmű kölcsönhatása.

EVERNESS-EREDMÉNYEK

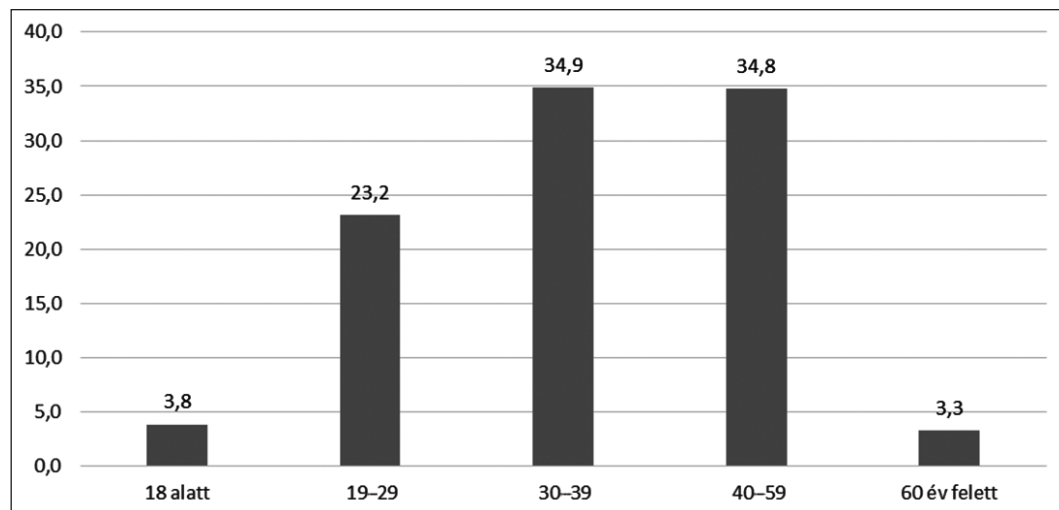
Jelen tanulmányunkban csak a szociodemográfiai háttér és a három halmaz kimutatásának eredményeit közöljük. Más részeredményeket, a kutatás elméleti koncepciójának részleges változásait korábbi tanulmányainkban rögzítettük (Heidl, 2017; Szilárdi & Heidl, 2017), a további összesített adatok más tematikus vonatkozásait pedig a későbbiekben publikáljuk.

Szociodemográfiai háttér

A 2016 és 2021 között zajlott kutatás során az etnográfiai módszerek mellett a kvantitatív survey technika játszott a legjelentősebb szerepet. A fesztiválon résztvevők számához viszonyítva, amely évente 1000 és 5000 fő között változott, reprezentatív felmérést készítettünk, így a kérdezettek száma 170 és 575 között mozgott.

A fesztivál résztvevőinek szociodemográfiai hátterét összefoglalva, a nemi megoszlás tekintetében minden évben a női jelenlét volt magasabb (nő–férfi arány: 66,6–33,4%). A nők felülreprezentáltsága részben azzal is magyarázható, hogy a fesztiválon jelentős számú program kifejezetten nőknek szól, női előadóktól, amely a női szerep és önismeret fontosságát hivatott kiemelni. Családi állapotot tekintve az egyedülállók csoportja jelent meg legnagyobb arányban (34,1%), ezt követte a párkapcsolatban élők, majd nem sokkal lemaradva a házasságban élők csoportja.

Iskolai végzettség szempontjából a válaszadók majdnem 60%-a befejezett felsőfokú tanulmányokkal rendelkezik, 11,8% megkezdte felsőfokú tanulmányait (amely mutatja a fiatalabb korosztály jelenlétét), valamint 21,2% érettségit szerzett. A jövedelemmel összehasonlítva azt lehet mondani, hogy a résztvevők elsősorban jól szituált, középosztálybeli, felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező személyek.

1. diagram. Korcsoportok az Evernessen
Diagram 1. Age groups at Everness

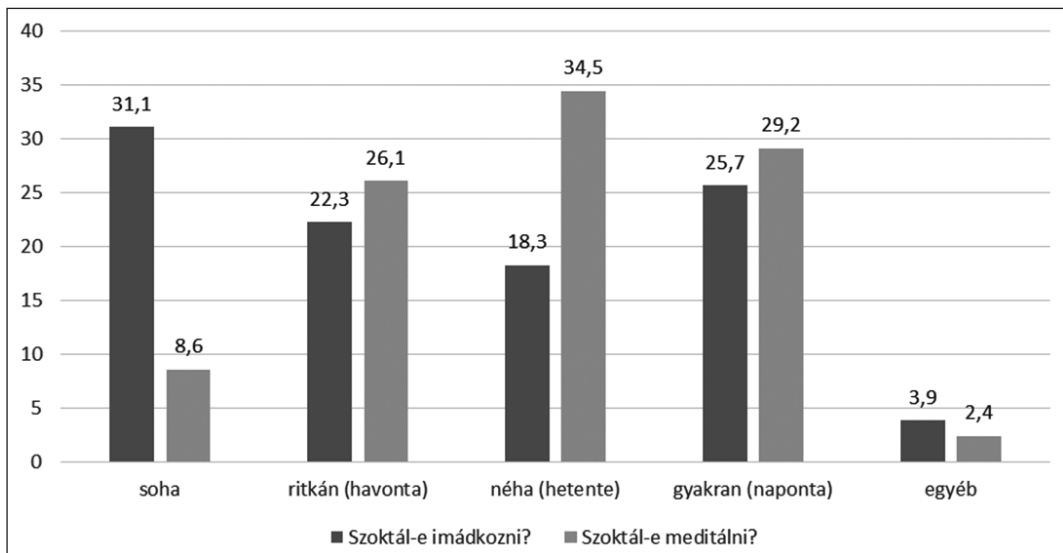
Korosztályi megoszlás szerint jelentősebb volt a 30–39 és a 40–59 évesek jelenléte, valamint a fiatalabb, húszas éveikben járók csoportja (lásd: 1. diagram). A fiatalabbak szintén megkezdett vagy befejezett felsőfokú tanulmányokkal rendelkeznek.

A résztvevők többnyire Pest megyéből (ebből 50% Budapest) és a környékbeli közigazgatási egységekből érkeztek, jelentősebb volt még a nagyobb egyetemvárosokból érkezők aránya, köztük Debrecen, Pécs, Szeged és Veszprém játszott kiemelkedő szerepet. Úgy tűnik tehát, hogy az Everness közege leginkább azok számára hívogató, akik korábbi, egyházas vallásosságukat hátrahagyva, a 30-as éveiktől kezdve új lehetőségeket keresnek, elsősorban az önismeret és személyes spiritualitás útján.

Vallási háttér és önbesorolás

A vallási háttérre vonatkozó kérdéscsoport esetében eltérő eredmények rajzolódtak ki az országos megoszláshoz képest. A felekezeti hovatartozást illetően a válaszadók jelentős része úgy nyilatkozott, hogy nem tartozik egyházhoz vagy felekezethez, a lekérdezett populáció másik részében a katolikusok aránya volt a legmagasabb, majdnem 18%-kal, illetve megjelentek a nem keresztény vallások is (buddhista, hindu, összesen 6,3%).

Vallásgyakorlat tekintetében egyértelműen elkülönült a vallást soha nem gyakorlók csoportja (67,1%), a néha (36,2%) vagy a heti (2,2%) gyakorlókétól.

2. diagram. *Imádkozás és meditálás gyakorisága az Evernessen, 2016–2021*

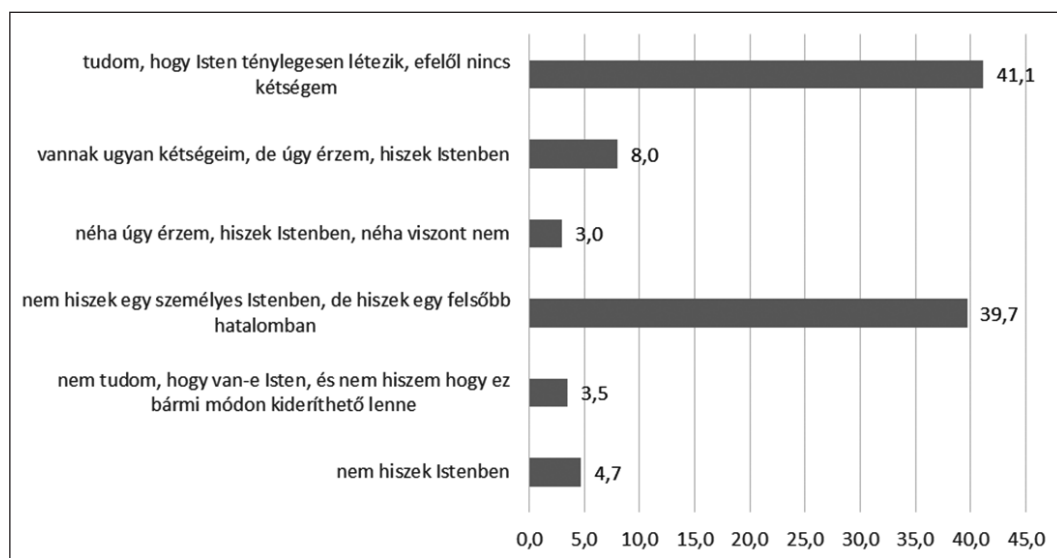
Diagram 2. *Frequency of prayer and meditation at Everness, 2016–2021*

Mivel a megfigyelések alapján a fesztiválon erősen jelen van a maguk módján vallásosak csoportja, vallásgyakorlás szempontjából a személyes hitre koncentráló kérdések tűntek adekvátoknak. Így először a rendszeres imáról kérdeztük a résztvevőket (lásd 2. diagram), illetve mivel az alternatív módszerek, nem tradicionális vallási megközelítések dominálnak az eseményen, összehasonlításukért megkérdeztük a résztvevőket a meditációs szokásaikról is. Bár sokak szá-

mára a meditáció nem jelent vallási vagy spirituális kötődést, az imádkozással való összevetés megmutatta az alapvető különbségeket a vallásossághoz való hozzáállásában, illetve az alternatív módszerek alkalmazásában. Erre a kérdésre a „gyakran” és „néha” választ jelölték meg legnagyobb arányban a válaszadók.

Vallási önbesorolás és istenhit szempontjából sajátos válaszok születtek. A felmérésben résztvevők 43%-a nem tartotta magát vallásosnak, 30% vallásos, valamint szintén 30% semleges volt ebben a kérdésben (vallásos is, meg nem is). Istenhit szempontjából azonban a válaszok nem voltak ennyire kiegyenlítettek: a résztvevők jelentős többsége beszámolt Istenben vagy valamilyen felsőbb hatalomban való hitről (vö. 3. diagram).

A kapott válaszok tehát azt mutatják, hogy a résztvevők egy része, annak ellenére, hogy nem tartja magát vallásosnak, erősen hisz valamilyen természetfeletti erőben. Ennek magyarázata újfent az lehet, hogy a vallásosságot a válaszadók nagy része az intézményes valláshoz, illetve a keresztény egyházakhoz köti, míg az istenben vagy valamilyen felsőbb hatalomban, őserőben, energiákban való hit a személyes, belső hitet jelenti számukra, amely intézménytől független és egyéni szinten jelenik meg.

3. diagram. *Istenhit megoszlása az Evernessen, 2016–2021*
 Diagram 3. *Distribution of faith in God at Everness, 2016-2021*

Ezen a ponton azt is megemlíthetjük, hogy azok a hagyományos vallási kérdések, amelyekkel általában a népesség vallási hovatartozását mérjük Magyarországon, nem voltak megfelelőek, mivel a fesztivál résztvevői a hagyományos vallási struktúrákat, gyakorlatokat és szokásokat nem vagy csak kis mértékben követik. Ahogyan azt fentebb már hivatkoztuk, az egyházon kívüli vallásosság egyre inkább növekszik a társadalomban, a hagyományos vallási kérdések mellett eredményes lenne másfajta kérdéseket is feltenni, nemcsak az Everness közegében, de a népszámlálások vagy városi közvélemény-kutatások esetében is.

Éppen emiatt a 2021-es kutatásban már a hagyományos vallási kérdésektől eltérő fókusz-ként Sven Erlandson (2000) koncepcióját, a *spirituális, de nem vallásos* kategóriát vezettük be a kérdőívbe, amely egy másik oldalról közelíti meg a személyes(ebb) vallásosságot. A fogalom lényege, hogy ugyan különbséget tesz a „vallásos” és „spirituális” halmazok között, azonban azoknak értelmezését tágan, a válaszadó döntésére hagyja. A fogalmat José Casanova fejlesztette tovább (Casanova, 2020) úgynevezett vallástalanság tipológiájában, amely leegyszerűsítve négy kategóriaként fogalmazható meg: a (1) spirituális és vallásos, a (2) spirituális, de nem vallásos, a (3) se nem spirituális, se nem vallásos, valamint a (4) vallásos, de nem spirituális típusokban.

Az Everness-kutatás eredményei szerint a fesztivál résztvevői sokkal inkább tudtak azonosulni ezzel a felosztással, mint a korábban kifejtett kérdésekkel: 25,9 százalék spirituális és vallásosként, 65% pedig a spirituális, de nem vallásosként definiálta magát.

A HÁROM HALMAZ

A résztvevő megfigyelésben meghatározott három halmaz a továbbiakban kutatásunk alapjává vált: a kérdőívünket ezek alapján építettük fel, hogy a megfigyeléseinket pontos adatokkal támaszthassuk alá. Ennek megfelelően három kérdésblokkot készítettünk, ezekben arról kérdeztük a résztvevőket, hogy a felsorolt témákban milyen gyakran olvasnak, illetve milyen gyakran végzik ezeket a tevékenységeket. Továbbá olyan hívószavakat gyűjtöttünk össze, amelyek megfigyeléseink és a korábbi kutatások alapján (Szilárdi & Heidl, 2017) beleillettek a három kategóriába. Így az első, pszichológiai vonatkozású tevékenységeket összegyűjtő kérdésekbe olyan témák kerültek bele, mint például a *mindfulness, tudatos jelenlét, pszichoterápia, meditáció a lelki egyensúlyért*. Az egészséges életmód és táplálkozás, gyógyítás kategóriájába került például a *méregtelenítés, egészségmegőrző holisztikus termékek* vagy a *jóga a testi egészség megőrzéséért*, míg az ezoterikus és spirituális halmazba az *angyalok, jóslás, numerológia, asztrológia, horoszkóp* és hasonló témákat soroltuk.

A válaszokat főkomponens-elemzés segítségével elemeztük, amely megmutatta a három halmazt, azonban egyes tevékenységeket a prediktált kategóriától eltérő csoportba sorolt. A legutóbbi kutatásban (2021) használt kérdésblokk elemzésének eredményeit, a felsorolt tevékenységek és a statisztikai elemzés által kimutatott dimenziókat és komponensöltéseket az 1. számú táblázatban rögzítettük.

A főkomponens-elemzés által elkülönült dimenziókból a legkevésbé erőset, a *pszichológiai* vonatkozású tematikus blokkot (a táblázatban világos színnel jelölt) vizsgáltuk először. Azok a fogalmak, amelyeket eredetileg ebbe a halmazba jósoltunk (pl. *mindfulness, meditáció jövőbeli cél eléréséért és lelki egyensúlyért, jóga a lelki egyensúly megteremtésére*), az első és a második dimenzióban is helyet kaptak. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a megfigyelt kategória jóllehet egyértelműen elkülönül a többtől, azonban azok a gyakorlatok, amelyek meditációval és jógával kapcsolatosak, már nem egyértelműen tartoznak ide.

A második dimenzió az *egészséges életmód és gyógyítás* tematikus különállását szintén egyértelműen kimutatta (szürke színnel jelölt fogalmak), belevonva az első dimenzió előbbiekben említett mozgásos gyakorlatait (jóga, meditáció) is. Utóbbi gyakorlatok esetében a résztvevők motivációjára voltunk kíváncsiak, ennek megfelelően a kérdőívben a meditáció és jóga lehető-

ségeket különböző témák szerint különítettük el: a *meditáció a jövőbeli cél eléréséért* és a *lelki egyensúlyért* a pszichológiai vonatkozású halmazba, míg a *meditáció a testi egészség megőrzéséért / betegség legyőzéséért* a gyógyítás halmazába került. Ehhez hasonlóan a *jóga a lelki egyensúly megteremtésére* a pszichés halmazba, míg a *jóga a testi erőnlét fejlesztésére* a gyógyító halmazba került.

A főkomponens-elemzés kimutatta, hogy habár az egyéni életút, pszichés témákat gyakorlók halmaza tagjainak van érdeklődése e tevékenységek iránt, létezik egy egyértelműen elkülönülő csoport, amelynek tagjai a *testi gyógyítást, erőnlétet* helyezik előtérbe, és gyakrabban végzik ezeket a gyakorlatokat. Az eredmények szerint tehát egyrészt mindkét csoport szemléletében megjelenik a test és lélek holisztikus elképzelése, ezen belül a pszichés vonatkozású dimenzió azokat a résztvevőket mutatja, akik a lélek és mentális egészség, belső béke felől kívánják elérni a testi-lelki egyensúlyt, a második dimenzió a fizikai, mozgásos, testi egészség szemszögéből közelíti meg ugyanezt a nézetet.

1. táblázat. *A főkomponens-elemzés dimenziói*

Table 1. *Dimensions of principal component analysis*

pozitív gondolkodás, agykontroll	0,388		0,407
thétahealing, Kahi-healing			0,518
holisztikus személyiségelméletek			0,579
pszichológiai tárgyú önszerző módszerek/könyvek			0,643
önfejlesztő tréningek			0,803
pszichoterápia, csoportterápia (pl. pszichodráma)			0,818
akupunktúra, keleti gyógyászat		0,386	
homeopátia		0,423	
mindfulness, tudatos jelenlét		0,428	0,403
egészséges táplálkozás		0,562	
meditáció jövőbeli cél eléréséért		0,564	0,447
egészségmegőrző holisztikus termékek (pl. tisztított/dúsított víz; balzsamok stb.)		0,579	
meditáció a lelki egyensúlyért / spirituális fejlődésért		0,643	0,459
meditáció a testi egészség megőrzéséért / betegség legyőzéséért		0,723	
jóga a lelki egyensúly megteremtésére		0,795	
jóga a testi erőnlét fejlesztésére		0,823	
bioenergetika	0,389		
tantra	0,401		
méregtelenítés (léböjt, szauna, masszázs stb.)	0,444	0,379	
reinkarnáció, karma	0,543		
auratisztítás, aurasebészet	0,593		
féldrágakövek, amulett	0,612		
asztrológia, horoszkóp	0,646		
numerológia (számmisztika)	0,665		
ősmagyar vallás/hagyomány	0,687		

mágikus szertartás/rítus (gyertya, szerelmi, telihold stb.)	0,695		
jóslás (kártya, inga, ji csing, egyéb)	0,712		
angyalok	0,737		

A főkomponens-elemzésben az *ezoterikus, spirituális* jellegű dimenzió különült el a legegértelműbben a másik két halmaztól. A korábbi években ez a tengely volt a legerősebb, ezért a prediktált tevékenységek kivétel nélkül idekerültek (vö. a sötétszürkével jelölt fogalmak). Ezeken felül még három téma került ide: a bioenergetika és a méregtelenítés, illetve a pozitív gondolkodás és agykontroll témája, amely a lelki egyensúly halmazában erősebben van jelen. Az eredmények tehát megmutatták, hogy a fesztiválon résztvevők legnagyobb része az ezoterikus és spirituális tevékenységek iránt érdeklődik elsősorban, amelyeket egészségmegőrzési – testi és lelki – okokból is alkalmaznak.

A spirituális, illetve ezoterikusnak mondható tartalmak azonban nemcsak a fesztiválon vannak jelen, hanem a látogatók hétköznapijaiban, mindennapi életében is. Ahogyan arra elméleti elemzésünkben is kitértünk, e tevékenységek kategorizálása nehézségekbe ütközik, így a felmérésünk célja sem az volt, hogy a kapott eredmények alapján a résztvevői attitűdöket besoroljuk egy már meglévő, bizonytalan kategóriába. Azáltal, hogy a látogatók preferenciái alapján állapítottuk meg az „ezoterikus, spirituális” halmazt, kimutattuk, hogy e témák bemutatására és elemzésére nem egy szigorú elméleti meghatározás szükséges, hanem ez egy, a gyakorlók értelmezésének és gyakorlatának teret adó, empiriára alapozott halmaz. Az ezoterika, spiritualitás, New Age és hasonló megközelítések hívószavai megtalálhatóak a résztvevők filozófiájában, lelki és mindennapi életében, azonban ezeket sajátos módon, egyénileg értelmezik és használják. A dimenziók különlegessége, hogy a fogalmi megközelítés helyett az emberi interpretációra és személyes gyakorlattal empirikusan alátámasztva jelennek meg.

A kategorizálás és definíálás helyett a halmazok és dimenziók szerinti megközelítés egy sokkal gördülékenyebb meghatározást ad, amelyben eltérések, átfedések, változások és eltérő értelmezések egyaránt megtalálhatóak, megfelelően tükrözve a manapság előforduló megközelítések sokszínűségét.

ÖSSZEGZÉS

A 20. századi magyarországi vallásosság esetében, leszámítva a kommunista diktatúra évtizedeit, a vallásos populáció nagysága nő, ezen belül egyre többen vallják magukat „maga módján” vallásosnak, és egyre kevesebben köteleződnek el az egyházas vallásosság mellett. Az eredmények értelmezésében figyelniünk kell arra is, hogy az utóbbi évtizedekben a válaszási hajlam csökken, így a magyarországi vallásosság részleteiről csak bizonyos szintű következtetéseket fogalmazhatunk meg. Nincs ez másképp a „maga módján vallásos” populációval sem.

Ahogy azt a spirituális fogalomhálózat nehézségeit vázoló rövid kitérőben említettük, a definíciós sokféleség, az elméleti dilemmák és nézőpontok, illetve a módszertani sokféleség nem könnyíti meg az ide vonatkozó kutatásokat. A fesztiválvallás olyan heterogén képet mutat, ami egyrészt a meglévő kategóriarendszerben nem feltétlenül helyezhető el, másrészt szoros köl-

csönhatásban áll a fogyasztói piac és a tömegkommunikáció trendjeivel. Felszíni témáiban változatos, struktúrájában azonban meglehetősen stabil. Individualizált, szubjektív alapúnak mondható, ám jól láthatóan az erős közösségi élményre épít, amelyben a résztvevők a vallási sokféleség ellenére megértik egymást, egy nyelvet beszélnek.

Ami az előző évek Everness-kutatásából egyértelműen kiviláglik, az az, hogy az intézményi vallásosság igen kevéssé van jelen, a résztvevők populációja leginkább városias környezetből érkező, magas kvalifikált személy, zömében a 30–59 éves korcsoportba tartozik. Önbesorolásukat illetően spirituális személyként azonosítják önmagukat, ezen belül pedig nem vallásosnak. Előfeltételezéseink szerint ennek két fő oka lehet: a résztvevők így különítik el magukat az intézményi keretektől, illetve nem valamilyen zárt rendszerű tanításnak a hívei, hanem nyitottak a vallási tanítások sokféleségére. Vallási múltjuk vagy hátterük változatos, azonban elenyésző azok száma, akik tradicionális vallási gyakorlatokat végeznének.

Tanulmányunkban egyrészt a magyarországi vallási helyzet változásait, a privát vallásossághoz kötődő teoretikus kontextust, valamint az ehhez kötődő legalapvetőbb eredményeket kívántuk bemutatni. Jóllehet a kutatás mögött álló elméleti összefüggésekben a nemzetközi szakirodalom kontextusát igyekeztünk alkalmazni, azonban az eredményeink alapján nem kizárt, hogy a fesztiválra járók és a rendezvény árnyaltabb interpretációjához újfajta elméleti modelleket és módszertani kereteket kell felállítanunk a későbbiekben.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

- Aupers, S., & Houtman, D. (2006). Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 21(2), 201–222. <https://doi.org/10.1080/13537900600655894>
- Berger, P. L. (2004). *A vallás és európai integráció*. Forrás: http://www.ketezer.hu/menu4/2004_12/berger. Letöltés dátuma: 2022. 01. 12.
- Besecke, K. (2001). Speaking of Meaning in Modernity: Reflexive Spirituality as a Cultural Resource. *Sociology of Religion* 62(3), 365–381. <https://doi.org/10.2307/3712355>
- Bruce, S. (2002). *God is dead: secularisation in the West*. Blackwell.
- Bruce, S. (2006). Secularization and the Impotence of Individualized Religion. *Hedgehog Review*, 8(1–2), 35–45.
- Campbell, C. (1972). The Cult, the Cultic Milieu and Secularisation. In Hill, M. (szerk.), *A sociological yearbook of religion in Britain 5*. SCM Press.
- Casanova, J. (2020 március 9.). *Conditions of Belief and Unbelief in Our Global Secular Age* [Konferencia-előadás]. Templeton Project, Dominican Monastery, Prague.
- Christiansen, I., Fromm, R., & Zinser, H. (2006). *Brennpunkt Esoterik*. Behörde für Inneres – Landesjugendbehörde.
- Corrywright, D. (2004). Network Spirituality: The Schumacher-Resurgence-Kumar Nexus. *Journal of Contemporary Religion*, 19(3), 311–327. <https://doi.org/10.1080/1353790042000266336>

- Doktor, T. (1999). The “New Age” Worldview of Polish Students. *Social Compass*, 46(2), 215–224. <https://doi.org/10.1177/003776899046002010>
- Erlanson, S. (2000). *Spiritual but Not Religious: A call to Religious Revolution in America*. Writer’s Showcase.
- Feleky, G. A. (2017). A New Age tanulmányozásának módszertani és teoretikus jellemzői. In Szilárdi, R. (szerk.), *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából* (21–56. o.). Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék.
- Ferguson, M. (1980). *The Aquarian conspiracy: personal and social transformation in the 1980s*. J. P. Tarcher.
- Forman, R. K. C. (2004). *Grassroots spirituality: What it is. Why it is here. Where it is going?* Imprint Academic.
- Glock, Ch., & Stark, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. McNally.
- Heelas, P., & Woodhead, L. (1996). *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Blackwell.
- Heidl, S. (2017). Vallási dimenziók az Everness Fesztivál résztvevőinek körében. In Szilárdi, R. (szerk.), *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából* (133–156. o.). Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék.
- Hoppenbrowers, F. (2002). Winds of Change: Religious nationalism in a Transformation context. *Religion, State and Society*, 30(4), 305–316. <https://doi.org/10.1080/0963749022000022860>
- Höllinger, F., & Smith, T. B. (2002). Religion and Esotericism among Students: A Cross-Cultural Comparative Study. *Journal of Contemporary Religion*, 17(2), 229–249. <https://doi.org/10.1080/13537900220125208>
- Höllinger, F. (2004). Does the Counter-Cultural Character of New Age Persist? Investigating Social and Political Attitudes of New Age Followers. *Journal of Contemporary Religion*, 19(3), 289–309. <https://doi.org/10.1080/1353790042000266377>
- Kalsky, M. (2017). Flexible believers in the Netherlands: A paradigm shift toward transreligious multiplicity. *Open Theology*, 3(1), 345–359. <https://doi.org/10.1515/opth-2017-0027>
- Kamarás, I. (2003). *Kis magyar religiográfia*. Pannónia Könyvek.
- Kovács, B., & Lajtai, M. (2020). Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében. *Statistikai Szemle*, 98(6), 573–598.
- KSH (n. d.). *Vallás, felekezet. – 1.1 A népesség száma és megoszlása vallás és nemek szerint*. [Excel-táblázat]. https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tahlak_vallas. Letöltés dátuma: 2022. 01. 22.
- Molnár, A. K. (1998). *Szekták, új vallási jelenségek*. Pannonica.
- Molnár, M. (2017). Ezotéria és kereszténység – Empirikus kutatás. In Szilárdi, R. (szerk.), *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából* (57–80. o.). Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék.
- Roof, W. C. (1993). *A generation of seekers: The spiritual journeys of the baby boom generation*. Harper.
- Salecl, R. (1992). Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe. *New German Critique*, 57, 51–65. <https://doi.org/10.2307/488441>
- Szilágyi, T., & Szilárdi, R. (2007). *Istenek ébredése. A neopogányság vallástudományi vizsgálata*. JatePress.

- Szilárdi, R., & Sárközy, Cs. (2017). Ezoterika, New Age, spiritualitás. In Szilárdi, R. (szerk.), *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából* (11–20. o.). Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék.
- Szilárdi, R., & Heidl, S. (2017): Fesztiválvallás 2.0. In Szilárdi, R. (szerk.), *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából* (157–194. o.). Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék.
- Taylor, C. (2012). Extract from 'Religion Today' In: P. Heelas (szerk.), *Spirituality in the modern world: Within religious tradition and beyond. Critical concepts in religious studies* (506–513. o.). Routledge.
- Tirkey, C. A. B. (2006). *An outline of spirituality*. The Indian Society for Promoting Christian Knowledge.
- Tomka, M. (1996). A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21–22, 163–171.
- Tomka, M. (1999). A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, 44(5), 549–559.
- Van Niekerk, B. (2018). Religion and spirituality: What are the fundamental differences? *HTS Theologesie Studies/Theological Studies*, 74(3), a4933. <https://doi.org/10.4102/hts.v74i3.4933>
- York, M. (2001). New Age Commodification and Appropriation of Spirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 16(3), 361–372. <https://doi.org/10.1080/13537900120077177>